

Ivan Petrov. *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)*. Łódź, Wydawnictwo uniwersytetu Łódzkiego, 2015. 260 str. ISBN 978-83-79-69-791-5.

Гутенберговата печатарска преса променя културната картина на Европа, дава тласък на модерността и нов живот в развитието на книгата. Много скоро, само няколко десетилетия след появата на първото Гутенбергово издание, се създава кирилското книгопечатане, чието начало е положено от Швайполт Фиол в края на XV в. в Краков (1491), продължено успешно и на Балканите (най-напред в Цетине, 1493 – 1494), като разширява географските си граници през следващия XVI век в Средна, Югоизточна и Източна Европа. За отбелязване е, че кирилските книги по онова време са се използвали както от източноправославните християни, така и от представители на други конфесии. Това обяснява и тяхното отпечатване и широко разпространение в Западна Европа (Венеция, Рим, Тюбинген): както на места, исторически свързани с кирилската писменост, така и в области, където традиционно битуват латиницата (напр. източнославянските територии на Ржеч Посполита) и глаголицата (на Балканите).

Съответно с разрастването на книгопечатането расте библиографският и изследователският интерес към най-старите славянски печатни книги, като той не стихва до днес, а изследванията върху различни проблеми, свързани с тази проблематика, непрекъснато се увеличават паралелно с постоянното усъвършенстване на описите, каталогизацията и класификацията на паметниците, както и методиката на изследването им. За българската наука е особено важен фактът, че сред най-старите печатни издания (без инкунабулите) важно място заемат и българските.

Българската печатна книжнина от XVI – XVII век има важно значение в историята на българския книжовен език – преди всичко съхранява ръкописната традиция, възпроизвеждайки нейните образци. От друга страна, тя изпълнява ролята на трансмисия между средновековната и възрожденската книжнина, чрез която старата традиция се пренася в нова езикова ситуация и в такъв план има ключово значение и място в българската езикова и културна история. Доказателства за това намираме в редица изследвания, посветени на палеославистиката през последните няколко десетилетия (П. Атанасов, А. А. Немировски, А. Врачу, Д. Иванова-Мирчева, М. Цибранска, Н. Иванова, Д. Иванова и мн. др.).

Наскоро излезе от печат и книгата на полския медиевист Иван Петров от Университета в Лодз, познат на научните среди в България с интересните си изследвания по палеославистика и дамаскинска книжнина. В уводната част на книгата си – *От инкунабулите до първите граматики. Контексти на развитие на българския книжовен език (края на XV – началото на XVII век)*, авторът ни въвежда в съдържанието, като посочва и темпоралния обхват на източниците, а именно от люлчени период, когато се отпечатват първите печатни книги (наречени инкунабули, от лат. *incunabula* – ‘люлка’)¹, сред които има и на славянски езици, до началото на XVII век. Пояснява и характера на самото изследване, чиято цел е да представи славянските старопечатни издания с оглед на външната история на развитието на книжовния език, т.е. в социолингвистичен дискурс и в контекста на обществено-историческите и културните условия (за разлика от традиционния класически подход, който обикновено обхваща текстологията, кодикологията, писмо и език). Такъв подход дава възможност да се разкрие писмената култура на южнославянските народи в различни средища през богатия на книжовна продукция XVI век, който авторът посочва като етап, отворен към Предвъзраждането. А характерна черта от проявите на този феномен е съжителството и взаимното влияние между ръкописната традиция и печатната книга (с. 3). В уводната част са изложени ясно и в стегнат вид предметът и обектът на изследването, отправните теоретични постановки, методологията и терминологичният апарат.

Представена е и структурата на монографията, която се състои от три глави, списък на изворовия материал, литература и приложение с избрани текстове (предисловия, послесловия, колофони в превод на полски от А. Наумов).

В първата глава – *Църковнославянският език и неговото влияние върху българския: концепции и интерпретации (Język cerkiewnosławiański i jego wpływ na bulgarski: koncepcje opisu i interpretacji)*, освен целите и задачите на изследването авторът изяснява основни теоретични, методологически и терминологични въпроси. Съществуващото разнообразие в интерпретациите на термина „църковнославянски език“ и на значението, което се влага в това понятие в научната литература, е причина ученият да се спре на тази отдавна разисквана тема в славянското езикознание и да представи своето виждане по въпроса. Той проследява употребата на термина „църковнославянски“, връщайки се назад във времето към трудовете на учени като А. Х. Востоков (1863) и В. Ягич (1913), които имат предвид Кирило-Методиевия писмен език, създаден

¹ Първата печатна книга излиза в Майнц през 1445 г.

в средата на IX век. Посочва, че със същия термин си служат и слависти, които така означават езика на книжнината от XII век, създадена от славянските народи като редакция на Кирило-Методиевия език в условията на държавност (В. Вондрак, А. Ваян и др.). Отбелязва недостатъчно прецизираната употреба на термина „църковнославянски език“ и в най-ново време, с който се назовава целият темпорален исторически развой на Кирило-Методиевия език, вкл. и неговите по-късни редакции (панхроничен) в трудовете на Н. И. Толстой, Е. М. Верещчагин и други руски учени.

Авторът добре познава и обширната научна литература в България и българската теза по въпроса за характера на църковнославянския език, но се спира и цитира само две достатъчно пълни енциклопедични дефиниции – на Д. Иванова-Мирчева в *Кирило-Методиевската енциклопедия* и на Т. Лалова в *Енциклопедичен речник на старобългарската литература* (с. 23), които определят църковнославянския като късна руска фонетична редакция на старобългарския език и като резултат от развитието ѝ в периода XI – XVI в.

Самият автор възприема като най-подходящо следното определение за църковнославянския, в което включва освен лингвистични и социолингвистични диференциални признаци (характер, функции, приложение, институционалност и др.), по които тази езикова разновидност се различава от други езикови системи, а именно: църковнославянският е език на богослужението и на богослужебната книжнина; той е формиран през XVII в. на основата на руската редакция на староцърковнославянския (под този термин се разбира старобългарският), утвърждава се в книгопечатането (чрез образцови текстове и езикови образци, свързани с реформата на патриарх Никон – позната в науката като имплицитна кодификация), а малко по-късно и с реална граматична кодификация (Грамматиката на Мелетий Смотрицки). Авторът изтъква и консолидиращата му роля – да сближи и обедини православните народи в цивилизационния кръг *Slavia Orthodoxa* чрез общ богослужебен език.

Особено ценна от теоретична гледна точка за настоящото изследване, както отбелязва авторът (с. 47), е книгата на М. Цибранска-Костова *Етюди върху кирилската палеотипия XV – XVIII век* в частта ѝ *Църковнославянският печатен номоканон и българската книжнина XVII – XIX век*, в която намира опорни точки (на основата на диференциалните признаци, които авторката предлага) за възприемането на нов термин, по-обективно отразяващ същността на късната разновидност на руската редакция на църковнославянския език от XVII век. Именно за да се разграничи тази формация от Кирило-Методиевия език (ранния старобългарски език), наричан с термина „староцърковнославянски“, Ив.

Петров използва термина „новоцърковнославянски“. От прагматична, а и от научна гледна точка този нов термин не е нелогичен в релацията староцърковнославянски – църковнославянски – новоцърковнославянски. Чрез този неологизъм авторът избягва необходимостта от уговаряне или поясняване на значението на термина при всяка негова употреба.

В същата глава накратко се прави описание на най-важните съвременни лексикографски и граматични разработки, свързани с църковнославянския език. С оглед на пълнотата на анализа авторът се спира на избрани теоретико-методологични модели на изследване на този феномен, като и тук показва високо равнище на познаване на редица авторски трудове по тези въпроси (на В. Мошин, А. Турилов, В. Загребин, Р. Пикио, Х. Кайперт, В. Живов и мн. др.). Отбелязва обаче, че въпреки високите постижения в тази научна област палеославистиката закъснява с въвеждането на по-нови методи и подходи на изследване в сравнение със синхронните дисциплини в славистиката.

С компетентност и задълбоченост Ив. Петров анализира заслугите на българските учени – историци на езика, за изясняване на мястото и ролята на църковнославянския език в изграждането и развитието на новобългарския книжовен език, като изтъква приносите на Л. Андрейчин в тази насока, а също и на неговия ученик К. Босилков във връзка с въпроса за лексикалното влияние на църковнославянския език върху книжовния език през Възраждането. Добре запознат е и с литературата, отнасяща се за периодизацията на българския книжовен език от старо-българската и новобългарската епоха, което проличава от подробния обзор по тази тема, цитирайки трудовете на Б. Цонев, Ст. Младенов, К. Мирчев, Д. Иванова-Мирчева, Ив. Харалампиев и др.), както и академичната *История на новобългарския книжовен език* (колектив, 1989) и двете издания със същото заглавие (на Р. Русинов, 1980, и на Д. Иванова, 2012). Задълбочената теоретична подготовка на автора и вникването в сложната книжовноезикова ситуация в преходния период между Късното средновековие и Възраждането му позволяват да изброди успешно лабиринта на този темпорален отрязък, да отстрани възможните препятствия и да постигне обективност в по-нататъшните си анализи.

Във втората глава – *Инкунабулите и кирилските старопечатни книги: въпроси на таксономията и номенклатурата (Inkunabuły i starodruki cyrylskie zagadnienia taksonomii i nomenklatury)*, акцентът е пренесен върху типологията и класификацията на достъпните засега печатни текстове от посочения период в контекста на общата езикова ситуация в кръга на Slavia Orthodoxa (към който принадлежи и българският език). И тъй като нееднозначното назоваване на печатни книги от различни периоди води до неточности, авторът представя терминологично

гичния апарат и дава ясни дефиниции за всяко понятие и темпоралния отрязък, към който се отнася: инкунабули – печатни книги до края на XV в., старопечатни книги (палеотипи) – от XVI до края на XVIII век, първопечатни книги – само първото издание на дадена книга.

Ив. Петров е отлично запознат със съществуващите съвременни каталози на кирилските инкунабули и старопечатните книги в Русия, България, Сърбия, Румъния, Полша и др., като най-често използва трудовете на един от най-добрите познавачи на кирилската палеография, руският библиограф и учен А. А. Немировски – неговата тритомна *История славянского кирилского книгопечатания XV – начала XVII-ого века*, както и каталозите и други публикации на автора. Авторът си служи и с редица други източници – сръбски, хърватски, руски, полски и т.н.: каталози, описи и изследвания (А. А. Круминг, А. А. Гусева, Ив. Богданов, Д. Медакович, К. Мано-Зиси, А. Кавецка-Гричова и мн. др.), от които е извлечена ценна информация, включително и за количеството на екземплярите и тяхното местонахождение в Европа и по цял свят. Важна от гледна точка на систематичното представяне на изданията от XVI до края на XVIII век е частта *Класификация и периодизация на българските палеотипи*, като за основа са използвани проучванията на Ив. Богданов (с бележки от автора за актуализацията на някои факти), Б. Райков, Е. Гергова и др.

Третата глава – *Южнославянската кирилска палеотипия от XVI век: основни традиции и контекстови източници (Południowosłowiańska paleotypia cyrylicka w XVI w.: podstawowe tradycje i konteksty źródłowe)*, най-съществената част на книгата, е посветена на южнославянската палеотипия от възникването ѝ до началото на XVI век.

Началната част на тази глава започва с прегледа на глаголическите инкунабули, отразени в различни каталози, от което се вижда, че те са отпечатвани предимно във Венеция или Далмация (1483 – 1496), като най-ранните са *Мисал по закона на римския двор* и *Бревиар по закона на римския двор*. Представени са и запазените кирилски инкунабули, отпечатани в Краков от Швайполт Фиол в годините 1491 – 1493, съответно *Октоих* и *Часослов*, *Постен триод* и *Цветен триод*. Ив. Петров се спира на един значим факт, свързан с все още силното влияние на южнославянската книжнина в края на XV в., което откриват в изследванията си върху краковските кирилски инкунабули полските българисти В. Ст.-Минчева и М. Вронковска-Диминова (с. 95).

Прегледът на ранното книгопечатане на Балканите разкрива успешната дейност в Черна гора, където се открива първата южнославянска печатница в Цетине (през 1494 г.), от която излизат следващите поред кирилски инкунабули. Опирайки се на авторитетния каталог на А. А.

Немировски, авторът посочва четири книги: два *Октоиха* (от 1494 г.), *Псалтир с последования* (1495) и *Молитвеник* (1495). Интерес представляват двата анаграфа, които съдържат исторически сведения за мястото на издадената книга – Цетине, името на издателя – Гюрг Църноевич, и името на печатаря – „мних Макарие от Чръние Горы“.

С развитието на кирилското книгопечатане през следващите два века се разширява и географската карта на печатниците и на отпечатваните славянски книги в двете дунавски княжества – Влашкото и Молдовското, което дава повод на автора да раздели книжната продукция (наречена румънско²-българска) на три етапа (1508 – 1512, 1545 – 1554, 1557 – 1588). Първият съвпада с началото на XVI век, когато в Търговище (дн. румънски град Мунтения) се открива печатница, като мястото на нейната продукция е влашкият владетел Нягое Басараб. Последователно там се издават три книги: *Служебник* (1508), *Октоих* (1510) и *Четириевангелие* (1512). Съвсем основателно авторът се спира по-подробно на последната книга – *Търговищкото четириевангелие*, издание, което представя едни от най-добрите образци на българската палеотипия през XVI век, познато и описано в палеославистиката (вж. статията на Т. Славова и изводите ѝ относно текстологията на палеотипа, който се свързва с Атонската редакция; текстологичните и лингвистичните изследвания на паметника, включително и в съпоставителен план с руски и сръбски редакции – Д. Иванова; лексикалните особености – А. А. Немировски, както и предговора към фототипното издание на Х. Миклас от 1999 г.). Наред с уточняването на някои детайли авторът се спира и на спорния въпрос по отношение на личността на печатаря от Черна гора – монаха Макарий, чието име съвпада и с това на търговищкия печатар, като цитира различни мнения по казуса (на П. Атанасов, Т. Славова, Е. Л. Немировски и др.), и както отбелязва авторът, науката все още не се е произнесла еднозначно дали това е черногорският печатар, или друга личност.

С прекъсване от три десетилетия типографската традиция в Търговище се възстановява в средата на XVI век, когато там излизат и други книги на български език – *Требник* (1545) и *Апостол* (1547) в печатницата на Димитри Логотет Любавич. Със същата точност в детайлите Ив. Петров представя и другите печатарски центрове през този период, съответно в Сибиу (Трансилвания), където излизат две четириевангелия, едното – през 1546 г., а второто с паралелен текст на румънски – през 1551 и 1554 г. Известно е на специалистите, че през втората поло-

² Не намирам това определение за подходящо относно посочените три книги, отпечатани на български език в тогавашното Влашко княжество. Същото се отнася и за част от издадените книги в други печатници там, в които текстовете са изцяло на български език.

вина на XVI век има разцвет на книгопечатането, като броят на печатарските центрове в Трансилвания, Влахия и Молдова се разраства и тогава се появяват такива ярки имена, като дякон Кореси, дяк Лоринц, йеромонах Лаврентий, дякон Щербан. С подробен анализ авторът представя делото на дякон Кореси, който работи като типограф на различни места и отпечатва стотици екземпляри: в Брашов – *Октоих, Евангелие, Празничен миней, Служебник* и няколко издания на *Псалтира*; в Търговище – *Триод* и още две четириевангелия в средата на XVI век и др.

С вещина и коректност е представена процъфтяващата едновековна кирилска палеотипия във Венеция (1519 – 1638), като авторът се фокусира върху типографската практика на редица известни майстори в книгопечатането: Божидар Вукович и сина му Виченцо, Стефан Маринович, Яков от с. Камена река, Й. Загурович, Яков Крайков, Марко и Бартоло Гинами, Стефан Пастрович, йеромонах Сава, Джовани Антонио Рампазето. Ив. Петров отдава заслужена почит към делото на баща и син Вукович и определя издадените от тях книги като уникални. Обект на внимание от страна на автора са и двете отпечатани оригинални старобългарски произведения в един от издадените във Венеция сборници – *Молитва към Богородица* от Черноризец Петър и *Житието на св. Параскева – св. Петка* от Патриарх Евтимий. Относно спора по отношение на въпроса дали Яков от с. Камена река и Яков Крайков са двама автори, или зад тези имена се крие една и съща личност (доказано от други автори), Ив. Петров споделя първото становище.

В очерците, представящи типографите в третата глава на книгата, е отделено място и за информативната роля на анаграфите в исторически контекст (метатекстове, групирани според съдържанието, вида и жанра им – предговори, послеслови, колофони), в които се дават ценни сведения за името и личността на печатаря, за мястото, времето и условията на отпечатването на книгата, за епохата и съпровождащите я събития, историческите личности и др. Важно значение имат те и като лингвистичен емпиричен материал, който хвърля светлина върху езиковата ситуация през разглеждания период. Макар и кратки, отрязъците с оригиналната си графика и правопис дават представа за характера на писмото, езика и филологическата култура на издателя/печатаря, което има важно значение като факт от историята на езика и писмената практика по онова време.

С прецизност и пълнота в книгата е отделено място и за представянето на сръбската палеотипия през XVI век. Като най-ранна се посочва фамилната печатница в Горажде (Горажданска шампарија), чийто основател е Божидар Любавич (наследена по-късно от двамата му синове Джура и Теодор). Книгопечатането на сръбска земя се осъществява не

само в градска среда, но и в манастирите и този факт не е пропуснат от автора, който се спира на обители като Руйно, Грачаница, Милешева, Мръкшина църква, където се отпечатват евангелия, псалтири, октоихи, требници и др.

Забележителна е цитираната от Ив. Петров констатация на Д. Барач, че през южнославянския XVI век се осъществяват оживени културни контакти между Венеция – Горажде – Търговище (с. 117). Аналогично на казаното, можем да споменем и за тесните връзки и общи традиции през същия този XVI век, свързани с разпространението на ръкописните книги (къниги общим езиком) на Балканите без граници, чиито текстови образци, графични знаци и украса са повлияли и на печатните им варианти.

Чрез комплексното представяне на южнославянската палеотипия – като издателска и книжовна дейност и като професионална общност от издатели, печатари, меценати и спомоществователи, с очертаната географска карта на типографските центрове авторът успява да покаже панорамната картина на едно духовно пространство, свързващо региони от Средна Европа и целите Балкани.

Като изхождам от наблюденията си и данните от свои изследвания върху печатната книжнина от разглеждания период, и особено продукцията от XVI век, напълно подкрепям констатацията на автора, че издадените през втората половина на XVI в. книги във Влахия, Молдова и Трансилвания са най-представителната група южнославянски палеотипи (към тях би следвало да добавим и по-рано отпечатаното Търговищко четириевангелие, което става образец и за следващи издания), и то не само в количествени измерения, но и благодарение на талантливите печатари, които оставят и свои последователи (Макарий, Кореси, Лаврентий и др.).

Малко встрани от заглавието на книгата остава последната част от изследването – *Източнославянска кирилска палеография – основна характеристика (Wschodniosłowiańska paleotypia cyrylicka – charakterystyka ramowa)*, но от друга страна, тя допълва и разширява представата за славянската кирилска палеотипия в цялост. Книгата завършва с кратко и стегнато заключение, в което са обобщени резултатите от наблюденията и анализа на автора и са направени съществени изводи на основата на изложените факти. Единият се отнася до южнославянската палеография, чиито издания имат много общи черти (наред с изконните черти на отделните славянски редакции), а другият – че църковнославянският от XVII век (новоцърковнославянски според терминологията на автора) влияе в по-малка или в по-голяма степен върху градивните процеси на всички южнославянски книжовни езици.

В обобщение на фактологията и анализа можем да отбележим, че изследването се съпровожда с кратко и ясно уточняване на понятия от въведения терминологичен апарат. Прегледът на изследванията по темата в съвременната славистична литература е направен прецизно и задълбочено, а историческият обзор на становищата по различни въпроси, свързани с конкретната тема, е даден в широк дискурс. В много случаи авторът се съобразява с изказани тези, но при дискуссионните въпроси изразява и свои собствени позиции, защитава тезите си аргументирано на основата на задълбочената си теоретична подготовка и на данните от становищата, от изворовия и ексцерпирания материал.

Следва библиография, която в две отделни части съдържа описание на каталозите и описите на инкунабулите и палеотипите (с. 151 – 155) и списък на литературните източници (с. 155 – 188). Използваната научна литература е изключително богата, цитирани са авторитетни изследователи и публикации в проучваната тематична област. Монографията завършва с приложение, което съдържа анаграфите (в превод на полски) от доста голям брой старопечатни книги, някои от тях – публикувани за първи път. Представените в приложението преводни текстове са ценен хрестоматичен източник в историко-културен, а и в дидактичен аспект. За съжаление, липсата на оригиналните образци лишава изследователите от автентичен материал и преки данни за езиковите особености и характера на графиката и правописа на отпечатаните метатекстове. Все пак известна представа за техния език читателят може да получи от кратките илюстративни текстове в третата глава.

Иновативният характер на книгата се дължи на успешно прилаганите в диахронните проучвания методи, съчетани с по-нови, каквито са социолингвистичните. С убедителните си аргументи – резултат от прецизна работа и задълбочен анализ, авторът представя труд с безспорен принос не само в българската, но и в славянската медиевистика, като обогатява изследователското поле с данни, които имат отношение към българската културна и книжовноезикова история, както и към контактите на южнославянските народи на Балканите, благодарение на което кирилската старопечатна традиция дава тласък на нови идеи и става предвестник на предвъзрожденските книжовни прояви.

Книгата на Иван Петров *От инкунабулите до първите граматики. Контексти на развитие на българския литературен език (края на XV – началото на XVII в.)* е научно постижение на автора, което добре представя и полската българистика в Лодз.

Диана Иванова